

Коваль Р. О.

«ПЕРЕСТРОЙКА» ЯК ПОЛІТИЧНЕ ПОНЯТТЯ: ЕВОЛЮЦІЯ, СЕМАНТИЧНА НЕСТАБІЛЬНІСТЬ І БОРОТЬБА ЗА ЗМІСТОВЕ НАПОВНЕННЯ

У статті досліджено функціонування поняття «перестройка» в офіційному радянському політичному дискурсі 1985–1991 років. Спираючись на методологію історії понять (*Begriffsgeschichte*), автор простежує семантичну еволюцію цього поняття та риторичні функції, які воно виконувало упродовж шести років пізньорадянських трансформацій. Показано, що на початковому етапі під поняттям «перестройка» розуміли загальну потребу змін без чіткої програмної конкретизації. Упродовж 1986–1987 років його дедалі тісніше пов'язували з реформаторською політикою КПРС і почали інтерпретувати як символічне продовження революційної традиції та повернення до ленінських принципів. Наприкінці 1980-х років його семантичне поле ще більше розширюється: поняття почало охоплювати не лише зміст реформ, а й політичну лояльність до партії, держави та самого радянського проєкту. Незважаючи на зусилля партійного керівництва надати поняттю «перестройка» фіксованого змісту, його семантична рамка залишалася нестабільною. У статті показано, як ця невизначеність уможливлювала різні інтерпретації поняття, а сам означник «перестройка» набув рис плінного означника (*floating signifier*), навколо якого точилася боротьба за смислове наповнення.

Ключові слова: перестройка, перебудова, *Begriffsgeschichte*, М. Горбачов, семантична трансформація, плінний означник, офіційний дискурс.

Сучасні історіографічні дискусії про Перебудову¹ сформували складне мереживо інтерпретацій, у межах якого це слово є не лише ключовою складовою словника епохи та позначенням конкретних політичних ініціатив Михайла Горбачова, а й історіографічним маркером останнього періоду радянської історії (1985–1991 рр.).

Вочевидь така ситуація не потребує перегляду усталеної назви періоду, однак вимагає: а) чіткого розрізнення контекстів уживання слова; б) епістеміологічної відповідальності, що передбачає ретельний аналіз семантики поняття, вираженого цим словом, у різноманітні контекстів його функціонування у другій половині 1980-х — на початку 1990-х рр. Такий підхід сприяє мінімізації анахронізмів і, наскільки це

можливо, послабленню антропоморфізації минулого, до якої історики схильні вдаватися².

Продуктивну аналітичну перспективу в цьому контексті пропонує історія понять (*Begriffsgeschichte*) — напрям досліджень, що дає змогу простежити семантичну еволюцію понять у тісному зв'язку з політичними, соціальними та мовними контекстами, в яких вони функціонували. Один із засновників цього підходу, Райнгарт Козеллек, окреслював його як «спеціальний метод критики джерел, який насамперед спрямований на дослідження соціально чи політично релевантних термінів і центральних категорій соціального чи політичного змісту»³. Він спирався на класичну лінгвістичну тріаду: слово — поняття — референт, і наголошував, що слово перетворюється на поняття тоді, коли в ньому акумулюються множинні політичні й соціальні зв'язки, у межах яких і для позначення яких його вживають. Поняття, за влучним висловом Козел-

¹ У статті вжито кілька форм ключового поняття залежно від контексту. Форму «перестройка» (рос.) використано у випадках, коли йдеться про поняття в межах загальносоюзного або центрального політичного дискурсу, сформованого в Москві та зафіксованого в джерелах російською мовою. Українську форму «перебудова» — якщо йдеться про поняття в українському республіканському контексті, в межах якого воно функціонувало також у локалізованому мовному середовищі. Для історіографічного означення періоду 1985–1991 років ужито форму «Перебудова» з великої літери. Натомість форму «перебудова» з малої літери та без лапок наведено для позначення відповідної політики.

² Див.: Войцех Вжосек, *Історія — Культура — Метафора. Постановня некласичної історіографії. Про історичне мислення*, пер. з пол. Володимира Сагана, Ігоря Скочиляса та Марії Габлевич (Київ: Ніка-Центр, 2012), 46–47.

³ Райнгарт Козеллек, *Минуле майбутнє: Про семантику історичного часу*, пер. з нім. О. Ю. Логвіненко (Київ: Ніка-Центр, 2005), 120.

лека, «приречене на багатозначність», яка, однак, не відкидає його чіткості⁴.

Щоправда, традиційна методологія *Begriffsgeschichte* потребує певної адаптації при дослідженні понять, які функціонували в умовах модерних ідеологічно регламентованих дискурсів. У подібних контекстах вони могли перетворюватися на стабілізовані формули, покликані не так «відображати» мінливу реальність, як закріплювати її ідеологічно вивірене тлумачення. Водночас важливо враховувати, що в СРСР — особливо на ранніх етапах його історії — мовленнєві формули і поняття, сформовані або розвинуті в межах офіційного дискурсу, не обмежувалися ним у своєму функціонуванні і ставали чинниками внутрішньої орієнтації та самоконструювання суб'єктів⁵. Це зумовлює потребу в подвійній оптиці: аналізувати поняття одночасно як ідеологеми (або «лінгвоідеологеми» — залежно від конотаційних уподобань дослідника /дослідниці⁶) й як чинники суб'єктивації, які водночас можуть ставати об'єктами індивідуального переозначення через девіації застосування.

Дослідження понять періоду Перебудови має свою специфіку з огляду на ерозію радянського офіційного дискурсу, посилену глибокою соціально-економічною нестабільністю. У цих умовах виник характерний словник епохи, у творенні якого Комуністична партія Радянського Союзу відігравала активну роль. Це сприяє актуальності досліджень як усталених радянських політичних понять, так і неологізмів доби, — а також тих, що помилково сприймаються як такі, — на кшталт «перестройки» та «гласности».

Проблематика дискурсу та словника Перебудови вже ставала предметом академічної уваги. У фокусі дослідницьких зацікавлень опинилися як поняттєвий апарат і дискурсивні характеристики пізньорадянського періоду (А. Юрчак, В. Тарасов, К. Петров, Т. Атнашев), так і повсякденне мовленнєве поле як простір взаємодії культурних смислів і цінностей (Н. Піс). Окрему групу становлять праці мовознавців, у яких розглядалися різні аспекти функціонування «радянської мови», зокрема в добу Перебудови (Л. Массенко, Н. Купіна, А. Баранов).

⁴ Там само, 125.

⁵ Igal Halfin and Jochen Hellbeck, "Rethinking the Stalinist Subject: Stephen Kotkin's *Magnetic Mountain* and the State of Soviet Historical Studies," *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, Neue Folge 44, no. 3 (1996): 459. Див. також: Igal Halfin, *Terror in My Soul: Communist Autobiographies on Trial* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2003); Jochen Hellbeck, *Revolution on My Mind: Writing a Diary under Stalin* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2006).

⁶ Інна Ренчка, *Ідеологізація та деідеологізація лексем у словниках української мови XX — початку XXI століть* (Київ: Національний університет «Києво-Могилянська академія», Інститут української мови НАН України, 2017), 51–61.

Метою цієї статті є простежити трансформацію семантики поняття «перестройка» в межах радянського офіційного політичного дискурсу 1985–1991 років. Під офіційним дискурсом у тексті розуміється спосіб говорити про політичну дійсність, що був сформований, легітимований і репродукований центральним партійно-державним керівництвом через промови вищих посадовців, партійні документи та підконтрольні засоби масової інформації.

Аналіз поняття «перестройка» здійснюється на основі темпорально неповторюваних джерел — матеріалів, час створення яких збігається з подіями, про які в них ідеться⁷. До них належать стенограми партійних з'їздів, матеріали пленумів, конференцій, нарад, засідань, листування, газетні публікації, тексти виступів вищих партійних діячів тощо. Така вибірка зумовлена тим, що ці джерела концентровано відображають актуальну щодо досліджуваного періоду політичну риторику, даючи можливість простежити семантику поняття «перестройка» та її зміни в межах радянського офіційного політичного дискурсу.

«Перестройка» до моменту політичної артикуляції

Поняття «перестройка», яке традиційно асоціюється суто з горбачовською епохою, має і дорадянську історію функціонування у суспільно-політичному контексті⁸. Втім, вона не відіграє концептуально значущої ролі для аналізу другої половини 1980-х рр., оскільки горбачовська «перестройка» формувалася в умовах кардинально іншої політичної ситуації, риторичної логіки й очікувань — як із боку партійно-державного апарату, так і з боку суспільства.

У ранньорадянський період поняття «перестройка» не було вагомим політичним категорією. Сам принцип революційної трансформації, на якому будувався більшовицький проєкт, не передбачав поступового оновлення чи вдосконалення попереднього ладу, адже це суперечило б самій логіці радикального розриву з минулим. У поодиноких випадках звернення до цього поняття в офіційному дискурсі, воно виконувало суто утилітарну функцію — стосувалося процесів «реорганізації» чи «оновлення» у межах конкретних інституцій чи процесів⁹.

⁷ Райнхарт Козеллек, «К вопросу о темпоральных структурах в историческом развитии понятий», в *История понятий, история дискурса, история менталитета* (Москва, 2010), 31–33.

⁸ Володимир Тарасов, *Образ перебудови (1985–1991) в сучасній історіографії: проблема термінології та інтерпретації* (Харків: Раритети України, 2016), 26.

⁹ Див. наприклад: Лист В. Леніна Г. Сокольнікову від 22 січня 1922 року, дата звернення 11 травня 2025, <https://leninism.su/works/38-tom-54/226-letters-1-22.html>; Лист В. Леніна Г. Зінов'єву

Упродовж наступних десятиліть — як у сталінську добу, так і в періоди «відлиги» та «застою» — поняття «*перестройка*» зберігалося в радянському офіційному дискурсі переважно в технократичному реєстрі, де під ним розуміли локальні управлінські чи організаційні корекції. Наприклад, ішлося про «*перестройку*» планової роботи¹⁰, «*перестройку*» роботи комсомолу¹¹, «*перестройку*» управління промисловістю¹² тощо.

Лише в середині 1980-х рр., із призначенням М. Горбачова Генеральним секретарем ЦК КПРС, поняття починає поступово набувати нової функціональності та змісту.

Ранній етап політичного вжитку

На момент приходу Горбачова до влади зміст поняття «*перестройка*» залишався переважно утилітарним і зводився до певних управлінських чи організаційних змін. Це поняття виражалося через однойменне слово, яке становило частину тогочасної модернізаційної риторики. Наприклад, на пленумі ЦК КПРС 23 квітня 1985 р. йшлося про «*перестройку*» управління та планування¹³; «*перестройку*» РЕВУ¹⁴ тощо. Разом з тим активно застосовували й інші означники, що вказували на потребу змін, як-от «розвиток»¹⁵.

Водночас саме слово «*перестройка*» невдовзі починає домінувати серед означників змін. Ним активно послуговувалися представники реформаторського крила партії, яких пізніше вважатимуть головними «архітекторами перебудови» — сам генсек М. Горбачов, а також Олександр Яковлев, Георгій Шахназаров, Анатолій Черняєв, Едуард Шеварднадзе та інші.

Його успіх можна пояснити особливостями етимологічної та морфологічної структури: префікс «*пере-*» сигналізував потребу змін або оновлення, тоді як корінь «*строй*» утримував зв'язок із лексикою «соціалістичного будівництва» (рос. строительства), розпочатого ще Володимиром Леніним. Таким чином «*перестройка*» поєднувала заклик до трансформацій із символічною

спадковістю ідеологічного проєкту¹⁶ — і саме ця комбінація, в контексті горбачовської епохи, зробила означник особливо придатним для артикулювання потреби змін у державі.

Поступово розширювалася і сфера позначуваного, на яку вказувала «*перестройка*»: якщо спочатку йшлося переважно про управлінські та організаційні корекції — у дусі догорбачовської традиції технократичного вживання поняття, то вже орієнтовно з другої половини 1985 р. воно почало акумулювати очікування ширших політичних і соціальних трансформацій. Водночас конкретні змістові елементи реформаторської програми залишалися ще не окресленими, тож через поняття артикулювалися очікування змін — бажаних, але все ще невизначених за формою та змістом.

У цьому контексті варто зазначити, що на той час «*перестройка*» була достатньо широким поняттям, щоби вмістити різні змістові інтенції, і водночас не мала тієї прямої та виразності, які супроводжували поняття «реформа». На думку дослідника Арчі Брауна, радянське керівництво свідомо уникало поняття «реформа», адже воно було скомпрометоване після подій у Чехословаччині 1968 р., коли спроби місцевих реформаторів на чолі з Александром Дубчеком реалізувати програму лібералізації були придушені введенням радянських військ. Як наслідок, радянська влада надалі схилялася до використання менш виразно ідеологізованих евфемізмів — таких, що давали змогу говорити про зміни, не порушуючи символічну цілісність офіційної ідеології¹⁷.

Ця семантична невизначеність є важливою характеристикою поняття «*перестройка*» на ранньому етапі його політичної артикуляції. Воно почало виконувати радше символічну функцію, ставши точкою концентрації змінотворчих очікувань без чіткої фіксації змісту. Водночас етимологічна структура самого слова, яке вказувало на поняття, імпліцитно засвідчувала те, що в минулому щось було побудовано неправильно, та проявила внутрішнє напруження в середовищі радянської номенклатури.

Показовим прикладом є реакція на ідею перебудови з боку першого секретаря ЦК КПУ Володимира Щербицького, представника брежнєвської політичної культури, який очолював радянську Україну з 1972 р. За спогадами тодішнього

від 10 січня 1919 року, дата звернення 11 травня 2025, <https://leninism.su/works/89-tom-50/323-pisma-ynvar-fevral-1919.html>.

¹⁰ XVIII съезд Всесоюзной Коммунистической партии (б). Стенографический отчет (Москва, 1939), 665.

¹¹ XX съезд Коммунистической партии Советского Союза. Стенографический отчет (Москва, 1956), т. 1, 564.

¹² XXIV съезд Коммунистической партии Советского Союза 30 марта — 9 апреля 1971 года. Стенографический отчет (Москва, 1971), т. 1, 338.

¹³ В Политбюро ЦК КПСС... По записям Анатолия Черняева, Вадима Медведева, Георгия Шахназарова (1985–1991), 2-е изд., испр. и доп., сост. А. Черняев, А. Вебер, В. Медведев (Москва, 2008), 12.

¹⁴ Там само, 18.

¹⁵ Материалы Пленума Центрального Комитета КПСС 15 октября 1985 года (Москва, 1985), 10.

¹⁶ Kristian Petrov, "Construction, Reconstruction, Deconstruction: The Fall of the Soviet Union from the Point of View of Conceptual History," *Studies in East European Thought* 60, no. 3 (2008): 182–185.

¹⁷ Арчи Браун, «Перестройка и пять трансформаций», в *Прорыв к свободе. О перестройке двадцать лет спустя (критический анализ)*, ред. А. Вебер (Москва: Альпина Бизнес Букс, 2005), 46–47.

члена ЦК КПУ Леоніда Кравчука, його перша спроба представити цю ідею керівнику республіки наштовхнулася на жорстку реакцію: «Товарищ Кравчук, вы мне скажите, пожалуйста, какой дурак придумал это слово перестройка?» — обізвав його В. Щербицький, поставивши під сумнів саму доцільність перебудови: мовляв, навіщо щось перебудовувати, якщо в Радянському Союзі «все добре»¹⁸.

М. Горбачов, своєю чергою, усвідомлював, що ключовою умовою реалізації змін у державі є «перестройка кадрів»: «Все через кадры. Вони наче лежачий камінь, під який і вода не тече»¹⁹.

Брак чіткої змістової рамки поняття «перестройка», поєднаний з апеляцією до морального оновлення та вимогливості до партійних кадрів, виразно проступає у відповіді самого М. Горбачова на запитання «Что такое перестройка?», яку він сформулював під час одного з публічних виступів у 1985 р. «Своё дело делай честно — главная перестройка», — відповів тоді Генеральний секретар²⁰.

Отже, у перший рік перебування М. Горбачова при владі поняття «перестройка» не отримало чітких семантичних меж. У наступні роки ця невизначеність не зникне, а навпаки — стане підґрунтям для боротьби за зміст поняття.

«Перестройка» як революція

У другій половині 1986 — на початку 1987 р. поняття «перестройка» зазнає трансформації і набуває значення, пов'язаного із широкою реформаторською політикою вищого партійного керівництва. На січневому пленумі 1987 р. М. Горбачов виступив із доповіддю «О перестройке и кадровой политике партии», в якій заявив, що перебудову безповоротно почато, і ця нова політика вже отримала широку підтримку серед населення²¹. Показово, що сама назва доповіді фіксує важливий зсув: від формулювання «перестройка кадрів» до формулювання «перестройка і кадрова політика», в якому «перестройка» — самодостатнє поняття, під яким розуміється не лише прагнення до певних змін, а й їхнє програмне вираження. У постанові пленуму було зазначено, що кінцевою метою нової

політики є «оновлення всіх сторін життя суспільства» та «надання соціалізму найсучасніших форм суспільної організації»²².

Одним із ключових моментів у семантичній еволюції поняття стало його інтерпретування в офіційному дискурсі як своєрідної революції — метафори, давно відомої у політичній риторичі. Уже в середині 1986 р. під час внутрішньої наради із секретарями та завідувачами відділів ЦК КПРС пролунала теза про те, що перебудова — це революція в «усій надбудові», яка лише розпочинається²³. Це знайшло своє завершене оформлення у зверненні генсека до 70-річчя Жовтневої революції восени 1987 р., пізніше опублікованому під назвою «Октябрь и перестройка: революция продолжается». У ньому не лише було окреслено програму «революційної перебудови», а й сформульовано її головне завдання — «теоретичне і практичне повне відновлення ленінської концепції соціалізму»²⁴.

На думку дослідника Крістіана Петрова, М. Горбачов у своїй риторичі послідовно прагнув переконати суспільство, що структурні проблеми радянської системи були результатом викривлень, які виникли внаслідок політичних рішень 1930-х і 1970-х рр. Водночас він пропонував звернутися до спадщини 1920-х рр. як до джерела автентичної революційної енергії, яка, будучи відновленою, могла б слугувати орієнтиром для оновленого курсу розвитку соціалізму. Такий підхід давав можливість М. Горбачову подати перебудову як відновлення й продовження революційної традиції²⁵.

У наступні роки подібна риторика набула поширення в партійному дискурсі: про «революційну перебудову» говорили Микола Рижков²⁶, Гейдар Алієв²⁷, Борис Олійник²⁸, Сапармурат Ниязов²⁹, Юрій Квіцинський³⁰ та інші представники вищої номенклатури. Зокрема, на XIX всесоюзній партконференції у 1988 р. Євген Примаков у своєму виступі наголошував, що держава, перебуваючи на шляху перебудови, «здійснює

²² Там само, 75.

²³ В Политбюро ЦК КПСС, 49, 51.

²⁴ Михаил Горбачев, *Октябрь и перестройка: революция продолжается. Доклад на совместном торжественном заседании ЦК КПСС, Верховного Совета СССР и Верховного Совета РСФСР, посвященном 70-летию Великой Октябрьской социалистической революции, в Кремлевском Дворце съездов 2 ноября 1987 года* (Москва, 1987), 31.

²⁵ Petrov, "Construction, Reconstruction, Deconstruction," 190.

²⁶ В Политбюро ЦК КПСС, 171.

²⁷ Там само, 254.

²⁸ XIX Всесоюзная конференция КПСС, 28 июня — 1 июля 1988 года. Стенографический отчет, т. 2 (Москва, 1988), 32.

²⁹ Там само, 99.

³⁰ Там само, 88.

¹⁸ Леонід Кравчук, «Щербицький сказав — какой дурак придумал слово перестройка?..», інтерв'ю брали Вахтанг Кіпіані, Володимир Федорин, *Історична правда*, 10 вересня 2011, дата звернення 11 травня 2025, <https://www.istpravda.com.ua/articles/2011/09/10/53558/>.

¹⁹ В Политбюро ЦК КПСС, 19.

²⁰ «Горбачёв — “Что такое Перестройка? Своё дело делай честно”. 1985», YouTube, дата звернення 10 березня 2025, <https://www.youtube.com/watch?v=tCJcjuAYwXM>.

²¹ Материалы Пленума Центрального Комитета КПСС 27–28 января 1987 года (Москва, 1987), 5.

революцію»³¹, а Гумер Усманов стверджував, що партія своєю діяльністю відроджує «революційний критичний дух як в оцінці минулого, так і в аналізі сучасних явищ»³².

Водночас ця революційна риторика, що апелювала до історичних формул і символів, накладалася на глибоку кризу та структурну крихкість радянського ідеологічного дискурсу. Як демонструє дослідник пізнього соціалізму Алексєй Юрчак, тогочасний «авторитетний дискурс» — стандартизована і повторювана форма ідеологічного дискурсу — був здатний описувати реальність лише за допомогою тих символічних форм, що насправді з нею більше не співвідносилися³³. М. Горбачов, на думку дослідника, порушив замкнуту логічну структуру авторитетного дискурсу та посприяв відродженню метадискурсу, що став «голосом зовнішнього редактора» офіційної ідеології³⁴. Хоча метадискурс на початку Перебудови був підтриманий владою, пізніше саме він призвів до підриву авторитетного дискурсу та втрати В. Леніним та партією ролі «провідних організуючих концепцій радянського символічного порядку»³⁵.

Отже, спроба партії повернутися до ленінських принципів та запустити перебудову за рахунок апеляцій до постаті В. Леніна була приреченою на провал, адже крах авторитетного дискурсу означав не лише втрату партією своєї легітимності, а й втрату її В. Леніним³⁶. Більше того, у таких умовах спроба «революціонізувати» мову — тобто вдихнути новий сенс у знайомі категорії — неминуче наштовхнулася на внутрішню суперечність. Поняття, що мали мобілізувати, виявлялися або семантично спустошеними, або надміру нечіткими, аби ефективно виконати цю функцію.

У результаті, коли перебудову починають проголошувати як «революцію», виникає концептуальний парадокс: революція стає неможливою в умовах, де сама мова, покликана її артикулювати, вже втратила переконливість. У такій ситуації поняття «революції» більше не мобілізує, а імітує мобілізацію — воно перетворюється на спробу політичної мови врятувати власну ефективність, водночас підважуючи саму себе. В цьому сенсі горбачовська перебудова постає не продовженням Жовтня, а ознакою його концептуальної вичерпаності.

«Перестройка» як плинний означник

Попри те, що станом на 1987 р. «перестройка» оформилася як ключове політичне поняття свого часу, його семантична рамка залишалася динамічною та невизначеною. У першу чергу її намагалося окреслити реформаторське крило партії на чолі з генсеком, прагнучи надати поняттю програмної чіткості. Водночас збереження семантичної невизначеності та нестабільності — особливо в умовах зламу авторитетного дискурсу — створювало простір для боротьби між різними акторами за наповнення цього поняття власним змістом. Для осмислення подібної динаміки може бути плідним звернення до постструктуралістської теорії дискурсу Ернесто Лаклау, який вводить поняття «плинного означника» (*floating signifier*) — такого, що не має чітко усталеного значення і стає об'єктом політичної боротьби за смислове наповнення³⁷. У цьому сенсі слово «перестройка» — як лексичне вираження однойменного поняття — можна інтерпретувати як плинний означник, що функціонував у просторі спроб політичного переозначення.

Резонансна публікація радянської науковиці Ніни Андрєєвої «Не могу поступаться принципами», опублікована у газеті «Советская Россия» в березні 1988 р., підтверджує доцільність такого розуміння «перестройки». Текст став помітною подією у суспільному та партійному житті того часу, спричинивши хвилю дискусій.

У статті Н. Андрєєва посиляється на спостереження письменника Олександра Проханова, який констатує співіснування у публічному дискурсі двох «альтернативних башт» (Н. Андрєєва називає це «ідеологічними потоками»), що, попри свою ворожість одна до одної, одночасно виступають «за перестройку»³⁸.

Перша — це прихильники «ліволіберального соціалізму», орієнтовані на модернізацію, гуманізацію й інтелігентське переосмислення радянського досвіду. Вони, на думку Н. Андрєєвої, «фальсифікують історію соціалізму», стверджуючи, що у минулому реальні лише «одні помилки та злочини». Друга — традиціоналісти, які виступають за повернення до «суспільних форм досоціалістичної Росії». Хоча Андрєєва відзначає їхні зусилля у боротьбі проти корупції та засилля масової культури, вона вважає їх ворожими до спадщини Жовтня³⁹.

³¹ Там само, 35.

³² Там само, 65.

³³ Алексєй Юрчак, *Это было навсегда, пока не кончилось. Последнее советское поколение* (Москва: НЛО, 2014), 90–91.

³⁴ Там само, 572–573.

³⁵ Там само, 574–577.

³⁶ Там само, 578–579.

³⁷ Ernesto Laclau, *On Populist Reason* (London: Verso, 2005), 129–133.

³⁸ Ніна Андрєєва, «Не могу поступаться принципами», *Советская Россия*, 13 Марта 1988, 3.

³⁹ Там само.

Ще одним свідченням того, що «перестройка» функціонувала як плинний означник, є існування формули «за перебудову» в назвах масових народних рухів у деяких союзних республіках. Наприклад, Народний рух України за перебудову (НРУ) і Литовський рух за перебудову (більш відомий як Саюдіс) на ранньому етапі свого існування публічно позиціонували себе не як опозицію до центральної влади, а як прихильників заявленого реформаторського курсу.

За свідченням одного з фундаторів НРУ Сергія Головатого, додавання до назви формули «за перебудову» було свідомим рішенням, покликаним, з одного боку, забезпечити Рух від можливих політичних репресій, а з іншого — позиціонувати його як частину загальносоюзного курсу реформ, ініційованих М. Горбачовим⁴⁰. Така тактика давала змогу НРУ не лише легально функціонувати в межах радянського правового поля, а й апелювати до офіційної лексики, використовуючи семантичну невизначеність поняття «перебудова» для поступового його наповнення змістом, що відповідав їхнім політичним інтересам.

Утім, партійне керівництво УРСР чітко усвідомлювало, що поняття «перебудова» у вживанні рухівцями набувало іншого, відмінного від офіційного, смислового наповнення. Діяльність НРУ воно розглядало як таку, що спрямована на дискредитацію Компартії та руйнацію самої політики перебудови⁴¹. Зокрема, у відповідь на проведення Установчої конференції Руху 1 липня 1989 р. ідеологічний відділ ЦК КПУ розробив план контрпропаганди, який передбачав широкомасштабну інформаційну кампанію в партійній пресі з метою викриття «дійсних намірів» організації⁴². На шпальтах газет «Прапор комунізму», «Вечірній Київ», «Робітнича газета» та «Радянська Україна» мали з'явитися «викривальні» матеріали, що підкреслювали б «антипартійний» і «антисоціалістичний» характер діяльності НРУ⁴³.

Такий стан справ — невизначеність семантичних меж поняття, конкуренція за змістове наповнення та неможливість зберегти цей процес у винятковому партійному володінні — спричинив ситуацію, за якої навіть засоби масової інформації, що мали бути головними провідниками перебудови, виявилися неспроможними чітко артикулювати її зміст.

Подібно до ролі більшовицької преси в часи Жовтневої революції, ЗМІ в Перебудову мали би відігравати роль основного рупора нової політики⁴⁴. Натомість вони часто демонстрували нерозуміння і розгубленість щодо змісту поняття «перестройка». Показовими у цьому контексті є звернення редакторів українських друкованих видань щодо необхідності проведення внутрішньої ідеологічної роботи, без якої, за їхніми словами, було неможливо «підтримувати словом» нову політику⁴⁵. Наприклад, у листі до ЦК КПУ від 27 березня 1989 р. редактор газети «Радянська Україна» В. Стадніченко зазначав, що преса УРСР навіть «епізодично не спроможна реагувати на широкі прояви суспільного життя»⁴⁶. Він наголошував, що журналістам українською складно виконувати ідеологічні завдання, пов'язані з перебудовою та гласністю, зокрема через неналежне розуміння ними «нових глибинних пластів радянського життя» — гласності, демократії та перебудови⁴⁷.

Влучним узагальненням описаного є оцінка, опублікована у травневому випуску газети «Ленинградская правда» 1990 р.: «Поняття “перестройки” стало у нас безрозмірним. Його використовують відносно себе і неосталініст, і прихильник ленінського оновлення партії, і соціал-демократ, який відкидає ідею цього оновлення»⁴⁸. На цю саму семантичну невизначеність і конкуренцію звертав увагу й Єгор Лігачов — один із перших союзників, а згодом опонентів М. Горбачова. Він зауважував, що навіть ті, хто прагне падіння соціалізму та підриву ролі партії в державі, стверджують, нібито вони реалізують «справжню перестройку»⁴⁹.

«Перестройка» як маркер лояльності

На тлі активізації суспільно-політичних рухів у 1989–1990 рр., демонтажу усталеного порядку публічної артикуляції політичного і загострення кризи авторитетного дискурсу, межі поняття «перестройка» зазнали подальшої трансформації: його семантичною структурою починають охоплювати і вимір політичної лояльності — до партії, до держави, до самого радянського проекту. Усе, що виходило за межі цієї рамки, — критика КПРС, національні рухи чи спроби запропонувати альтернативи чинному ладу —

⁴⁰ Ростислав Хотин, «30 років Руху: Створення Народного руху в семи моментах, які наблизили Незалежність України», *Radio Sloboda*, дата звернення 10 червня 2025, <https://www.radiosvoboda.org/a/30147962.html>.

⁴¹ Центральний державний архів громадських об'єднань та українців (далі — ЦДАГОУ). Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2658. Арк. 26.

⁴² Там само. Арк. 93.

⁴³ Там само.

⁴⁴ Матеріали Пленума Центрального Комітету КПРС 27–28 января 1987 года, 35.

⁴⁵ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2567. Арк. 96.

⁴⁶ Там само. Арк. 70.

⁴⁷ Там само. Арк. 69.

⁴⁸ *Словарь перестройки*, ред. В. Максимов (Санкт-Петербург, 1992), 131.

⁴⁹ Матеріали XXVIII съезда КПСС, т. 1 (Москва, 1990), 155.

маркували як «антиперестроечное». Наприклад, під час XIX партконференції перший секретар ЦК Компартії Азербайджану Абдул-Рахман Везіров заявив, що ті, хто намагається «підштовхнути людей на націоналістичні виступи», належать до «антиперестроечных сил»⁵⁰.

Цей семантичний зсув зафіксовано, зокрема, у публікації газети «Правда» у серпні 1989 р.: «Сьогодні ми всі дружно клеймимо “сталінізм”, “брежнєвізм”, “антиперестроечные силы”»⁵¹. У такий спосіб критики перебудови були вписані до ряду ідеологічно скомпрометованих фігур радянського минулого, а саме поняття «антиперестроечный» — навантажене уявленнями про репресивність, архаїчність і небезпеку.

Показовим у цьому контексті є приклад Є. Лігачова, який зазначав, що навіть усередині партії діє логіка «хто не з нами — той проти нас». За його словами, саме через це на нього намагалися навісити ярлики «консерватора» та «антиперестроечника»⁵². У відповідь він публічно заявляв про підтримку перебудови, стверджуючи: «Без партії комуністів *перестройка* — справа безнадійна»⁵³. Цей випадок засвідчує: навіть за критичного ставлення до змісту або методів реформ, відмова від самого поняття «*перестройка*» була проблематичною, адже семантичні межі поняття дедалі більше зміщувалися: воно стосувалося вже не лише і не так програми реформ, як питання політичної лояльності до партії та держави. Разом із тим, послугоування поняттям залишало Є. Лігачова у межах боротьби за його наповнення альтернативним — щодо курсу М. Горбачова — змістом.

Ці тенденції отримали програмне закріплення на XXVIII з'їзді КПРС — останньому в історії Радянського Союзу, що відбувся влітку 1990 р. Тоді було офіційно задекларовано, що КПРС є «партією перебудови», і водночас наголошувалося, що партія не прагне відродити «негідні амбіції на монополію під новими лозунгами»⁵⁴. У своїй промові М. Горбачов заявив, що радянське суспільство опинилося на роздоріжжі: «пристойне майбутнє» можливе лише за умови продовження курсу перебудови, тоді як перемога так званих «*контрперестроечных сил*», за його словами, неминуче призведе до «похмурих часів»⁵⁵. У душі цієї логіки письменник і член Комісії із закордонних справ Ради національностей Верховної Ради

СРСР Чингіз Айтматов стверджував, що перебудова є останнім історичним шансом для народу й держави — шансом, що ґрунтується на виборі на користь свободи та гідності⁵⁶. Таким чином, перебудова постає як ексклюзивна траєкторія до «світлого майбутнього», політично можлива лише за умови збереження провідної ролі партії.

Однак уже в другій половині 1991 р., на тлі розпаду союзних інституцій і стрімкого падіння впливу КПРС, потреба в демонстрації лояльності до радянської держави й партії перестала бути визначальною ознакою політичної легітимності. Відтоді риторика, яка донедавна засвідчувала ідеологічну відданість курсу перебудови як синоніма державної вірності, почала втрачати символічну силу, а саме поняття «*перестройка*» — актуальність. На V з'їзді народних депутатів СРСР восени 1991 р. лунали тези про те, що «*перестройка* захлинулася»⁵⁷, що «сама партія доклала всіх зусиль, щоб покінчити з нею»⁵⁸, а також що далі слід говорити вже не про «*перестройку* і демократизацію, а про демократію»⁵⁹.

Висновки

Аналіз функціонування поняття «*перестройка*» у радянському офіційному політичному дискурсі 1985–1991 рр. засвідчує його семантичну нестабільність і невизначеність, яка зберігалася попри спроби партійного керівництва надати йому фіксованого змісту. На початковому етапі за допомогою цього поняття артикулювалася потреба змін — без чіткої прив'язки до програми дій. Із середини 1986 р. поняття почало набувати більш конкретного змісту, дедалі виразніше пов'язуючись із реформаторською політикою КПРС, а наприкінці 1987 р. — остаточно закріплюється в офіційному дискурсі як революція, продовження Жовтня та повернення до ленінських принципів.

Проте цей процес не супроводжувався значною семантичною стабілізацією: навпаки, в умовах розпаду авторитетного дискурсу означник, через який виражалося поняття, дедалі більше набував рис плинного (*floating signifier*), навколо якого точилася боротьба за змістове наповнення.

На останньому етапі існування СРСР межі поняття «*перестройка*» зазнали подальшого розширення: його семантична структура почала охоплювати й вимір політичної лояльності до партії, держави та самого радянського проєкту.

⁵⁰ XIX Всесоюзная конференция КПСС... Стенографический отчет, т. 1 (Москва, 1988), 161.

⁵¹ Словарь перестройки, 16.

⁵² Материалы XXVIII съезда КПСС, т. 1 (Москва, 1990), 155

⁵³ Там само, 156.

⁵⁴ Там само, 94.

⁵⁵ Там само, 55.

⁵⁶ Там само, 518–519.

⁵⁷ Внеочередной пятый Съезд народных депутатов СССР. Бюллетень № 3 (2 сентября 1991), 26.

⁵⁸ Там само. Бюллетень № 2, 11.

⁵⁹ Там само. Бюллетень № 3, 7.

Bibliographic References

- Andreeva, Nina. "Ne mogu postupat'sya printsipami." *Sovetskaya Rossiya*, March 13, 1988.
- Brown, Archie. "Perestroika i pyat' transformatsiy." In *Proryv k svobode. O perestroike dvadtsat' let spustya: kriticheskiy analiz*, compiled by Viktor Kuvaldin and edited by Alexander Weber, 46–65. Moskva: Alpina Biznes Buks, 2005.
- Chernyaev, Anatolii, Alexander Veber, and Vadim Medvedev, eds. *V Politbyuro TsK KPSS... Po zapisiam Anatoliia Cherniaeva, Vadima Medvedeva, Georgiia Shakhnazarova (1985–1991)*. 2nd ed. Moskva: Alpina Biznes Buks, 2008.
- Gorbachev, Mikhail. *Chto takoe Perestroika? Svoe delo delay chestno*. 1985. Accessed March 10, 2025. <https://www.youtube.com/watch?v=ICJcuAYwxM>.
- . *Oktiabr' i perestroika: revoliutsiia prodolzhaetsia*. Moskva: Gosudarstvennoe izdatel'stvo politicheskoi literatury, 1987.
- Halfin, Igal, and Jochen Hellbeck. "Rethinking the Stalinist Subject: Stephen Kotkin's Magnetic Mountain and the State of Soviet Historical Studies." *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, Neue Folge 44, H. 3 (1996): 456–463.
- Halfin, Igal. *Terror in My Soul: Communist Autobiographies on Trial*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2003.
- Hellbeck, Jochen. *Revolution on My Mind: Writing a Diary under Stalin*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2006.
- Khotyn, Rostyslav. "30 rokov Rukhu: Stvorennia Narodnoho rukhu v semy momentakh, yaki nablyzyly Nezalezhnist Ukrainy." *Radio Svoboda*. Accessed June 10, 2025. <https://www.radiosvoboda.org/a/30147962.html>.
- Koselleck, Reinhart. *Mynule maibutnie: Pro semantiku istorychnoho chasu*. Kyiv: Dukh i Litera, 2005.
- . "K voprosu o temporal'nykh strukturakh v istoricheskom razvitii poniatii." In *Istoriia poniatii, istoriia diskursa, istoriia mentaliteta*, 21–33. Moskva, 2010.
- KPSS. *Materialy Plenuma Tsentral'nogo Komiteta KPSS 15 oktiabria 1985 goda*. Moskva: Politizdat, 1985.
- KPSS. *Materialy Plenuma Tsentral'nogo Komiteta KPSS 27–28 janvaria 1987 goda*. Moskva: Politizdat, 1987.
- KPSS. *XIX Vsesoiuznaia konferentsiia Kommunisticheskoi partii Sovetskogo Soiuz, 28 iyunia — 1 iyulia 1988 g. Stenograficheskii otchet v 2 tomakh*. Vol. 1. Moskva: Gosudarstvennoe izdatel'stvo politicheskoi literatury, 1988.
- KPSS. *XIX Vsesoiuznaia konferentsiia Kommunisticheskoi partii Sovetskogo Soiuz, 28 iyunia — 1 iyulia 1988 g. Stenograficheskii otchet v 2 tomakh*. Vol. 2. Moskva: Gosudarstvennoe izdatel'stvo politicheskoi literatury, 1988.
- KPSS. *XXVIII s'ezd Kommunisticheskoi partii Sovetskogo Soiuz, 2–13 iyulia 1990 g. Stenograficheskii otchet*. Vol. 1. Moskva: Gosudarstvennoe izdatel'stvo politicheskoi literatury, 1990.
- Kravchuk, Leonid. "Shcherbytskyi skazal — kakoi durak pridumal slovo perestroika?.." Interview by Vakhtang Kipiani and Volodymyr Fedorin. *Istorychna pravda*, September 10, 2011. Accessed May 11, 2025. <https://www.istorychna.com.ua/articles/2011/09/10/53558>.
- Laclau, Ernesto. *On Populist Reason*. London: Verso, 2005.
- Maksimov, Vladimir, ed. *Slovar' perestroiki*. St. Petersburg: Zlatoust, 1992.
- Petrov, Kristian. "Construction, Reconstruction, Deconstruction: The Fall of the Soviet Union from the Point of View of Conceptual History." *Studies in East European Thought* 60, no. 3 (September 2008): 179–205.
- Renchka, Inna. *Ideologizatsiia ta deideologizatsiia leksem u slovnykakh ukrainskoi movy XX — pochatku XXI stolittia*. Kyiv: Natsionalnyi universytet "Kyievo-Mohylianska akademiia", Instytut ukrainskoi movy NAN Ukrainy, 2017.
- Tarasov, Volodymyr. *Obraz perebudovy (1985–1991) v suchasni istoriografii: problema terminolohii ta interpretatsii*. Kharkiv: Rarytety Ukrainy, 2016.
- Vneochednoi piaty Sezd narodnykh deputatov SSSR. *Biulleten'* No. 2. 2 sentiabria 1991 goda.
- Vneochednoi piaty Sezd narodnykh deputatov SSSR. *Biulleten'* No. 3. 2 sentiabria 1991 goda.
- Wrzosek, Wojciech. *Istoriia — Kultura — Metafora. Postannia neklasychnoi istoriografii. Pro istorychne myslennia*. Kyiv: Nika, 2012.
- Yurchak, Alexei. *Eto bylo navsegda, poka ne konchilos': Poslednee sovetskoe pokolenie*. Translated from English by Andrei Belyaev. Moscow: Novoe Literaturnoe Obozrenie, 2014.

R. Koval

“PERESTROIKA” AS A POLITICAL CONCEPT: EVOLUTION, SEMANTIC INSTABILITY, AND THE STRUGGLE OVER ITS MEANING

This article examines the functioning of the concept Perestroika in the official Soviet political discourse of 1985–1991. Drawing on the methodology of conceptual history (Begriffsgeschichte), the author traces the semantic evolution of this concept and the rhetorical functions it performed throughout six years of late-Soviet transformation. The analysis demonstrates that, in its initial stage, Perestroika referred to a general need for change, without clear programmatic specification. During 1986–1987, the concept became increasingly associated with the reformist policies of the CPSU and began to be interpreted as a symbolic continuation of the revolutionary tradition and a return to Leninist principles. By the late 1980s, its semantic field expanded further: Perestroika came to encompass not only the content of reforms, but also political loyalty to the Party, the state, and the broader Soviet project. Despite the leadership's efforts to fix its meaning, the semantic frame of Perestroika remained unstable. The article shows how this indeterminacy enabled competing interpretations of the concept, and how the signifier Perestroika came to exhibit the characteristics of a floating signifier.

Keywords: Perestroika, Begriffsgeschichte, M. Gorbachev, semantic transformation, floating signifier, official discourse.

